

Opponensi vélemény

Tóth Valéria „*Személynevek és helynevek rendszerkapcsolatai a régi magyar nyelvben*”
című akadémiai doktori értekezéséről

1. Amikor értesültem arról, hogy Tóth Valéria akadémiai doktori értekezésének opponense leszek, nagy megtiszteltetésnek vettem, egyszersmind nehéz feladatnak is tekintettem. Ebből a tiszteből, megbízatásomból következően a disszertáció értékeléshez annak eredményeire és a javításra szoruló kisebb-nagyobb hibáira kellett volna föl hívni a figyelmet. A dolgozatíró munkásságát ismerve, már sejtettem, hogy nem lesz könnyű hibákat találnom vagy esetleg olyan javaslatokkal előállnom, amelyek még jobbra tehetnék az értekezést. Opponensi feladatomban természetesen igyekeztem megfelelni, de most, amikor már megismertem a kitűnő disszertációt, azt tudom megállapítani, hogy a dolgozatból igen sokat tanultam. A jelenlévők előtt valószínűleg ismert, hogy a névtudomány iránti érdeklődésem és kutatásaim nagyrészt a helynevekhez kapcsolódtak. Pályám elején főleg a földrajzi nevek gyűjtésével, két járásban közlétevéssükkel foglalkoztam, később a Baranya, Somogy és Tolna megyébe bevándorolt nemzetiségek (németek, szerbek, horvátok, szlovénok) helynevekben megőrzött néphagyományait vizsgáltam. Ezenkívül – a nyelvészeti szakirodalom felhasználásával – a földrajzi nevek alapján horvát nyelvi, illetőleg német nyelvjárási sajátosságok feltárását, elemzését végeztem. A névtan területén sem a történeti, sem a leíró nyelvi elemzés tárgykörében nem folytattam kutatásokat. Nemrég fejeztem be a tatárjáráshoz kapcsolódó népmondáknak a vizsgálatát, amelyek a magyar nyelvterületről a megyei, járási és egyéb helynévközlésekben és a Pesty Frigyes-féle kéziratok helynévtárakban találhatók meg.

2. Ezen szubjektív kitérő után áttérve a magyar nyelvtudomány történetére és eredményeire, azt állapíthatjuk meg, hogy a Debreceni Egyetem a felsőoktatásban és a tudományos kutatásban mindenkor jelentős szerepet töltött be. Az ottani magyar és finnugor nyelvészeti tanszékek eredményes együttműködése régi időkre és hagyományokra vezethető vissza, miképpen az is, hogy az oktatók között többen tevékenykednek napjainkban olyan tanárok, akik a magyar szak mellett finnugrisztikából is diplomát szereztek. Ez a kapcsolódás nemcsak a debreceni névtani iskola hazai kutatásaira érvényes, hanem örömdetes módon a szélesebb körű nemzetközi vizsgálatokra, azok koordinálására is. Ezt jelzi pl. az a tény, hogy 2001-ben a Tartuban rendezett IX. Nemzetközi Finnugor Kongresszuson azzal kapcsolatban hangzott el föl hívás, hogy az uráli nyelvek addig nemzeti keretben végzett névkutatásait összehangoltan,

együttműködve folytassák. Ebbe, az akkoriban tervezett munkálatokba Magyarországról pl. Hoffmann István és Tóth Valéria is bekapcsolódott.

3. Az 1960-as évek közepén merült föl az a gondolat, hogy a földrajzi neveket országszerte össze kellene gyűjteni. Ehhez a kezdeményezéshez a debreceni egyetem és a nyíregyházi főiskola oktatói egyaránt csatlakoztak, a helynévgyűjtésbe bevonva a hallgatókat is, akiknek egy része a földrajzi nevek alapján különböző feldolgozásokat készített. Föltételezem, hogy ennek eredményei is hozzájárultak ahhoz, hogy a névtudomány iránti vonzódás a hallgatók között kialakuljon, a későbbiekben is folytatódjék.

Az 1970-es években a helynevek gyűjtésében és kutatásában föllendülés következett be, a névtannak a nyelv- és a történettudományhoz, továbbá a néprajzhoz való kapcsolódásáról vita, élénk eszmecsere kezdődött. Ebből az a felfogás alakult ki, hogy a nyelvtudománynak önálló része a névtan, amely sok szállal kapcsolódik a történeti kutatásokhoz és a néprajzhoz. Ezt mind a három tudományszak művelői lényegében véve elismerték, azt hangsúlyozva, hogy vizsgálódásaikban szoros együttműködésre van szükség. Ebben jelentős szerepet töltöttek be a név- és a történettudomány jeles képviselői, az utóbbi években pedig kutatásaikkal az ELTE és a Debreceni Egyetem fiatalabb nemzedékéhez tartozó névtanosai is.

4. Ismereteim szerint az 1990-es években a Debreceni Egyetemen a magyar szakot végzett doktoranduszok között többen is voltak, akik főképpen a névtudomány és nyelvtörténet iránt érdeklődve kiváló szakmai fölkészültséggel végezték tanulmányaikat. Képzésükben igen jeles professzorok, tanárok eredményes oktató-kutató munkája alapozta meg jövőjük pályájukat. Névtani vizsgálódásaik irányainak és kutatásmódszertani képzettségüknek a kialakításában pedig nagy érdemei vannak Hoffmann Istvánnak, aki tanítványaival, kollégáival összefogva arra törekedett, hogy – a tanszéken folytatott névtani kutatások egyik eredményeként – értékes dolgozatok, forrásmunkák megjelentetéséhez lehetőséget teremtsenek. Érdekes párhuzamként említem, hogy az utóbbi két évtizedben az ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszékére is olyan fiatal tanárok kerültek, akiknek nagy tudású professzorai oktató-kutató munkájukkal, példaadásukkal ugyancsak hozzájárultak ahhoz, hogy a fiatalabb nemzedékek névtudományi és nyelvtörténeti ismereteit minél jobban megalapozzák és tudományos terveik megvalósítását elősegítsék. Igen örömdetesnek tartom, hogy az utóbbi évtizedekben két kiváló, eredményes kutatóhely bontakozott ki. Az egyik a Névtani Értesítő körüli oktatók csoportja, a *budapesti névtudományi kutatóműhely*, amelynek kialakításában Hajdú Mihálynak nagy érdemei vannak. Ennek képviselői nemcsak az igen jól szerkesztett

évkönyv körüli tevékenységükkel, hanem főképpen önálló köteteik, tanulmányaik, cikkeik megjelentetésével egyaránt kitűnnek. A másik kiemelkedő kutatóhely a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén kialakult *debreceni névtani iskola*, melynek létrejöttében Hoffmann István fontos szerepet játszott. Az ott tevékenykedő kiváló oktatók – közöttük Tóth Valériával – sokszínű, eredményekben ugyancsak gazdag publikációs tevékenységükkel, értékes kiadványok egész sorával hívták föl magukra a figyelmet.

A két névtudományi iskola kutatóinak képzettsége, vizsgálódásaiknak előfeltételei között több egyezés, nagyfokú hasonlóság van. Többségük ugyanis a magyar történelem különböző korszakainak – az ómagyar, illetőleg annak a kora Árpád kortól a több évszázaddal későbbi – személy- és/vagy helyneveinek vizsgálatával foglalkozik. Föltételezem, hogy ebben szerepet játszik az a körülmény, hogy az ELTÉ-n, illetőleg a Debreceni Egyetemen végzett névtanos munkaközösség tagjai egyetemi hallgatóként a magyar mellett történelem szakos diplomát is szereztek. Ez fontos szerepet kaphatott kutatásaik témakörének, forrásainak kiválasztásában, miként az sem véletlen, hogy a történeti hely- és személynév kutatással több történész is foglalkozott.

5. Értekezésének bevezető részében a dolgozatíró vizsgálódásainak célját így fogalmazta meg: „Névelméleti megfontolások alapján a két legősibb tulajdonnévfajtnak a személynéveket és a helyneveket tekinthetjük. Ebből adódóan pedig magáról a tulajdonnévi rendszerről (annak funkcionálásáról, történetéről) is akkor tudhatunk meg legtöbbet, ha elsősorban e két tulajdonnévfajta sajátosságait igyekszünk feltérképezni. Ezek a névfajták mindamellett nemcsak önmagukban vizsgálva szolgáltatnak széles horizontú ismeretanyagot a nyelv- és névrendszerről, hanem – minthogy rendszereik több vonatkozásban is érintkeznek egymással – az együttes vizsgálatukkal az ez irányú lehetőségeink még inkább kitágulhatnak” (7). Tóth Valéria nyilvánvalóan ezért is vállalkozott munkájában a két ősi tulajdonnév: a személynévek és a helynevek rendszerösszefüggéseinek monografikus igényű feltárására.

Disszertációja a következő három nagy részre tagolódik: 1. A történeti személynév kutatás alapkérdései, 2. Az ómagyar kor személynév rendszerének leírása, továbbá a 3. Személynévek a helynevekben. A továbbiakban ezeknek sorrendjében térek ki vizsgálódásaira és azoknak főbb eredményeire. Főntebb azért idéztem Tóth Valéria értekezésének Bevezetéséből, mert ebben igen lényegretörően foglalta össze kutatásainak alapvető problematikáját és céljait, melyeket munkájának mind a három fejezetében rendkívüli alaposággal, meggyőző erővel fejtett ki. Az 1., 2. és 3. pontban részletesen tárgyalt nagy egység pedig egymásra épülő tartalmi-logikai rendben mutatja be vizsgálódásainak területeit és összefüggéseit.

5. 1. Az értekezés első részét „*A történeti személynév kutatás alapkérdései*” c. fejezet képezi (11–106). A szerző kutatásainak céljául – nyelvünk történetének ómagyar kori időszakából – a hangsúlyt a korai ómagyar korra téve – a személy- és a helynevek rendszerkapcsolatai azon kérdéseinek az átgondolására, sőt a kutatási előzmények továbbgondolására is vállalkozott, amelyekre – megítélése szerint – a történeti személynév kutatás biztosan építhet. Ilyenek pl. a nyelvemlékeinkben fellelhető személyjelölő szerkezetek, valamint az általános névelméleti kérdések, amelyek meghatározták a különböző korokra vonatkozóan a személynévadáást, a személynévhasználatot. A kutatás szempontjából nagy jelentőségűek azok a rendelkezésre álló írásbeli források, amelyek (így pl. az oklevelek, geszták, krónikák) – a magyar nyelv történetének legkorábbi dokumentált korszakaiból fennmaradva – igen eltérő jellegűek és műfajúak. Közülük legnagyobb számban a különböző céllal készült oklevelek fordulnak elő.

5. 2. Az *ómagyar kor személynévrendszerének leírása* (107–249) című második fejezetben a dolgozat írója a különböző személynév-fajtáknak nemcsak a fő jellegzetességeit fejt ki, hanem azt a folyamatot is, „amelynek során a személynévrendszer egyes részrendszerei kiépültek. Noha a leírás során az ómagyar kor viszonyai állnak a középpontban, vázlatosan minden névfajta kapcsán igyekszem a történeti ívet a mai névrendszerig kifutóan megrajzolni” – olvasható a 107. lapon. Ezután pedig az egyes személynév-fajtákat – *a sajátosságjelölő* nevektől (107–149) *a referáló* neveken (149–172) és *a nexus* neveken át (172–231) *az affektív* nevekig (231–246) – mutatja be. Ezt követően a felsorolt névcsoportok vizsgálatából, elemzéséből levonható tanulságokat, következtetéseket foglalja össze (246–249). Ebben a fejezetben rendkívül gazdag, s különösen sokrétű anyagot kellett áttekintenie, vizsgálnia. Dicséretére szolgál, hogy a példaanyagot és a földolgozásukhoz kapcsolódó szakirodalmat egyaránt rendkívüli alaposással állította össze és alkotó módon használta föl. Kutatásaiból pedig figyelemre méltó következtetéseket vont le, s részeredményeit több helyen is diagramokkal és grafikonokkal tette szemléletessé. Ilyenek mind a három fejezetben előfordulnak, főképpen a 2. és 3. egységben, amelyek jó néhány alcsoportot is magukban foglalnak (így pl. a következő lapokon találhatók: 168, 179, 181–3, 193, 217–8; 265–6, 268, 273–4, 293–5). A legbonyolultabbak, legtöbb információt hordozók közülük A Péter *alapnév származéknevei 1: a Petr- tő* és 2: *a Pet- tő* változatait szemléltető ábra, amelynek elkészítése különösen nagy figyelmet igényelt. Ehhez az értekezés szerzője a következő, igen figyelemreméltó, értékes magyarázatokat fűzte: „Amint azt a 13. és 14. ábrán (amelyek egyrészt a *Petr-*, másrészt a *Pet-*től képzett személynévi formákat ábrázolják) láthatjuk, a

latin *Petrus* személynévnek, illetve a magyar megfelelőjének tekintett *Péter* alpnévnek az Árpád-kor magyar nyelvében 33 különböző személynévi származéka dokumentálható Fehértói Katalin névtárában (Ász.). – A 13. ábrán szerepeltettem a *Petrus* névformát is, mégpedig nem csupán úgy, mint a névbokor kiindulópontját, hanem mint olyan személynévet, amely az Árpád-kor írott forrásaiban igen gyakran feltűnik” (242).

Tóth Valéria *Az ómagyar kor személynévrendszérének leírása* c. fejezet bevezetésében azt tűzte ki célul, hogy az egyes személynév-fajtákat és ezen névrendszer belső összefüggéseit a funkcionális szemlélet keretében írja le, jellemzi őket. Úgy gondolom, hogy részletes, alapos elemzéseivel mindezt sikerült is megvalósítania.

5. 3. Értekezésének „*Személynevek a helynevekben*” című harmadik részében (250–412) pedig azokat a helynévtípusokat vizsgálta, amelyek személynévi lexémákat tartalmaznak. Elfogadhatónak tartom azon véleményét, amely szerint „a személynevek és helynevek közül az elsődleges, elemibb névfajtának nagy valószínűséggel a személyneveket tekinthetjük. Ez a föltételezés azzal a megfontolással van összefüggésben, hogy az emberek megnevezésére kétségkívül alapvetőbb emberi igény mutatkozik, mint a helyek megnevezésére” (250). A személynévi helynévadás problémakörét az európai kutatásokra való kitekintéssel és a hazai előzményekre vonatkozó áttekintéssel szintén kitűnően foglalta össze (253–298).

Miként a disszertáció 1. és 2. fő egységében, akképpen a 3. fejezetnek pl. a „*Személynévgyakoriság és helynévadás összefüggései*” című kisebb részében (286–298) is jól kitűnt, hogy a dolgozatíró problematikus, vitatható kérdésekben bárkinek a véleményével szemben bátran foglal állást, határozottan fejt ki saját elképzelését, ha úgy véli, hogy az adott problémakörrel, annak kiegészítéséről meggyőző érvei vannak. Az ilyen jellegű fölvetéseit is jónak találom, olyannak, amelyet érdemes elfogadni vagy legalább figyelembe venni.

A szerző az egyes személynév-fajtákhoz kapcsolódóan részletesen foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy közülük milyen névfajták és névegyedek fordulnak elő leggyakrabban egy-egy terület megnevezésére, és ezeknek elemzésében mely kiadványokra támaszkodott. Egyes adatok felhasználásával kapcsolatban pedig azt vetette föl, hogy milyen bizonytalanságok, problémák merülhetnek föl. Erről a következőket fogalmazta meg: „A helynevek személynévi alapszavának meghatározásában jelentős mértékben támaszkodtam a FNESz.-re, illetőleg a különböző vármegyei történeti-etimológiai szótárakra, de a személynevek származtatásának kérdésében legfőképpen Slíz Mariann Anjou-kori személynévtárának (2001b) etimológiai utalásai voltak segítségemre. Feltétlenül fel kívánom ugyanakkor hívni a figyelmet arra, hogy az a vizsgálat, amit az alábbiakban bemutatok, számos problémát vet fel, s eredményei ezért

csak kellő mértéktartással vehetők figyelembe. Az előzőekben utaltam arra, hogy valamely helynév személynévi eredetének igazolására csak közvetett lehetőségeink vannak, így pedig a vizsgálataink alapja eleve meglehetősen ingatag talajon áll ” (262). Tóth Valéria észrevételeit nemcsak a tudományos kutatás íratlan szabályainak betartása miatt tartom etikusnak, hanem azért is, mert megállapításainak, eredményeinek figyelembevétele a későbbiekben végzendő vizsgálatok számára is igen hasznos lehet.

A „*Formáns nélkül alakult (ún. puszta) személynévi helynevek*” című rész az értekezés egyik legnagyobb terjedelmű alfejezetét képezi (309–358). Mivel ennek nyelvészeti-névtani és történeti szempontú vizsgálata egyaránt rendkívül szerteágazó, meglehetősen bonyolult, ezért érthető, hogy sok vitát váltott ki a nyelvtörténészek, névtanosok és történészek körében. A fölmerült nehézségekről Tóth Valéria a következőképpen vélekedett: „A formáns nélküli személynévi helynevek problematikájának lezárásaként azok közül emelek ki néhányat, amelyek az e típusba tartozó nevek megítélését időnként megnehezítik. Nehézséget jelenthet egyrészt az, hogy a forrásokban a személynévi és helynévi minőség egymáshoz való viszonya nem mindig állapítható meg egyértelműen, illetőleg az efféle névadásban számos más szemantikai kategória (népnév, foglalkozásnév) is kereszteződik, illetőleg beleolvad, ezért a névtípus körét nem lehet egzakt módon meghatározni” (355). Ezt követően, amint ugyanitt utalt rá, az említett, problematikus névtípusakat mutatja be, s példák alapján vizsgálja, elemzi is őket (355–358). Értekezésének záró fejezeteiben a *helynévképzővel*, illetőleg *összetétellel alakult személynévi helynevek* kutatásának előzményeit, eredményeit tekintette át (359–412), mégpedig ugyanazzal az alapossággal, amely értekezésének egészére jellemző.

6. Áttekintve rendkívül gazdag publikációs jegyzékét (416–446), valamint ennek egy részét megismerve, az a véleményem alakult ki, hogy kutatásainak (évkönyvekben, folyóiratokban megjelent cikkeinek, különböző hazai és nemzetközi konferenciákon tartott előadásainak stb.) tárgyköreit ugyancsak nagy előrelátással, igen gondosan választotta ki. Ennek tartalmáról és terjedelméről néhány szót kell ejtenem. Ez a rendkívül alapos szakirodalmi összeállítás, amely több mint 600 publikációt tartalmaz, a dolgozatíró lenyűgözően nagyfokú tájékozottságáról és olvasottságáról is tanúskodik. Ezzel és kiváló áttekintő képességével is magyarázható, hogy nemegyszer vitatja a korábbi kutatások eredményeit. Imponáló az a vitakészség, magatartás, ahogyan nagynevű tudósok megoldásain is túllép és tisztelettel, de igen határozottan képviseli saját álláspontját (l. pl. 166–7). Tóth Valéria igazi kutatói alkat, akire nemcsak az jellemző, hogy véleményéért bárkivel, elismert szaktekintélyekkel szemben is bátran kiáll, de ha

belátja, hogy tévedett, akkor arra is képes, hogy beismerje tévedését, ahogy azt a tudományos meggyőződése diktálja.

7. Tóth Valéria „*Személynevek és helynevek rendszerkapcsolatai a régi magyar nyelvben*” című akadémiai doktori értekezésének tárgyát kitűnő érzékkel, nagy hozzáértéssel választotta ki, ugyanis azt a „*Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban*”, valamint „*Az Árpád kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*” című kiadványai részben már előkészítették. Hogy erre a témára már kb. másfél évtizeddel ezelőtt is gondolt és tudatosan készült rá, azt jól mutatja disszertációjának 287. lapján található, 35-ös számú lábjegyzet, amelyben a következőket írta: „Ez a gondolat is inspirált akkor, amikor úgy döntöttem, hogy a személynévi helynevek vizsgálatát feltétlenül meg kell előznie munkámban egy személynevek rendszertani kérdéseit kifejtő hivatott részletes összefoglalásnak.”

Tóth Valéria nagyon jól döntött, amikor a doktori (PhD) fokozat elnyeréséhez kb. tizenöt évvel ezelőtt *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban* címmel értekezést nyújtott be, amely sikeres védés után ugyanazon címmel 2001-ben jelent meg. Ehhez a kiadványhoz hasonlóan a történeti névtani kutatások szempontjából – nagyon gazdag anyagon nyugvó, sok szempontú vizsgálataival, tudománytörténeti szempontból – újabb eredményeket ért el. A „*Személynevek és helynevek rendszerkapcsolatai a régi magyar nyelvben*” című akadémiai doktori értekezése az említett kitűnő kiadványhoz viszonyítva is még magasabb szintre jutott, jó alapokon nyugvó, szerkezetében jól fölépített folytatása lett, amelyet ha megjelenik értékes, alapvető kiadványként lehet majd a további kutatásokban figyelembe venni, felhasználni.

Tóth Valéria kiváló, sok elemzést igénylő, széles horizontú disszertációjában sok elvi-elméleti kérdéssel foglalkozott, amelyekhez mindenütt igen meggyőző magyarázatokat adott. Ilyen gazdag anyagú, alapos feldolgozás a személy- és helynevek rendszerkapcsolatairól nem készült. Munkájából kitűnik, hogy világosan látja azon kutatási feladatokat és megvalósításuk módját is, amelyeket a jövőben kell majd elvégezni. Szilárd meggyőződésem, hogy akadémiai doktori értekezése elmélyült fejtegetései, új eredményei alapján a magyar névtudomány kiemelkedő teljesítményei közé tartozik, ezért mielőbbi kiadását jó szívvel támogatom.

A doktori munka tudományos eredményeit elegendőnek tartom az MTA doktora cím megszerzéséhez, a nyilvános védés kitűzését javaslom.

Szeged, 2015. szeptember 29.

Szabó József
a nyelvtudomány doktora (az MTA doktora)